

УДК 347(477)“2003”:347(4-15)

В. А. Чернат,
аспірант ОНЮА

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 2003 р. У ПОРІВНЯННІ ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ ДЕЯКИХ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Актуальність теми. Виникнення цивільних прав та обов'язків пов'язують з юридичними фактами, тобто визначеними законом обставинами реального життя, внаслідок наявності яких суб'єкти цивільного права стають учасниками цивільних правовідносин.

Визначення кола і характерних ознак таких обставин має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки від визнання того чи іншого феномена юридичним фактом цивільного права залежить віднесення певних відносин, що виникли на його основі, до цивільно-правових, а отже і встановлення переліку тих норм цивільного законодавства, які підлягають застосуванню. При цьому у зв'язку з інтеграцією України в європейське співтовариство особливий інтерес являє порівняльний аналіз таких підстав у законодавстві України та провідних країн Західної Європи.

Ступінь розробки теми. З урахуванням значення юридичних фактів, як категорії цивільного права, вони в минулому неодноразово були предметом дослідження цивілістів. Зокрема, передусім, слід назвати ґрунтовну монографію О. О. Красавчикова, присвячену юридичним фактам у радянському цивільному праві [1]. У цій праці детально досліджуються різні аспекти названої категорії, однак не можна не враховувати, що вона виконана на застарілому законодавчому матеріалі і відповідно до концепції саме радянського цивільного права, котра була істотно переглянута наприкінці ХХ ст. [2]. Практично ті самі недоліки властиві й іншим дослідженням, виконаним радянськими правознавцями у ті часи [3; 4].

Щодо вітчизняної цивілістики, то в ній спеціальні праці з цієї проблематики до останнього часу були практично відсутніми, хоча деякі питання поняття та сутності юридичних фактів та юридичного складу досліджувалися у працях із загальної теорії права [5; 6], а також розглядалися в підручниках та посібниках з цивільного права України [7; 8; 9] і в коментарях до нового ЦК України [10].

Слід також зазначити, що підстави виникнення цивільних прав та обов'язків у законодавстві провідних країн Західної Європи предметом дослідження у вітчизняній цивілістиці не були взагалі.

Отже, можна зробити висновок, що підстави виникнення цивільних прав і обов'язків та їхня специфіка у вітчизняній цивілістиці, особливо у порівнянні із законодавством європейських країн, до останнього часу залишаються недослідженими.

Завдання дослідження полягає в спеціальному вивченні підстав виникнення цивільних прав та обов'язків за цивільним законодавством України та

порівняльний аналіз їх із підставами виникнення тих самих прав та обов'язків у законодавстві країн Західної Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи категорію юридичних фактів у цивільному праві України, передусім, варто звернути увагу на те, що вони можуть або залежати від волі учасника цивільних відносин, або можуть бути наслідком інших обставин, що не залежать від волі та волевиявлення суб'єкта цивільного права, однак породжують цивільні права та обов'язки в силу безпосередньої вказівки акта цивільного законодавства.

Слід зазначити, що ні ЦК України 2003 р., ані інші акти цивільного законодавства не містять якоїсь чіткої класифікації юридичних фактів за тими чи іншими ознаками. Не вказані в зазначених актах законодавства і критерії для таких класифікацій.

Разом із тим, як і в цивільних кодексах більшості країн, в ЦК України 2003 р. перелік юридичних фактів більшою чи меншою мірою конкретизований.

Аналіз підходів до такої конкретизації дозволяє встановити наявність у цивільному праві декількох рівнів установлення підстав виникнення цивільних прав та обов'язків: загальний, спеціальний і окремий.

Так загальний рівень установлення підстав виникнення цивільних прав та обов'язків належить до загальних засад цивільного права і встановлюється безпосередньо у ст. 11 ЦК України. Це достатньо широкий перелік таких підстав, що є максимально наближеним до доктрини юридичних фактів узагалі.

Спеціальний порядок виникнення цивільних прав має підгалузевий або інституційний характер. Зокрема, підстави виникнення права власності вказані у ст. 324 ЦК України.

Окремо регулюється набуття прав на речі, що обмежені в цивільному обороті. Так, згідно з п. 2 ч. 2 ст. 164 ЦК України, види об'єктів цивільних прав, що можуть належати лише певним учасникам обороту, або перебування яких в обороті допускається за спеціальним дозволом, визначаються в порядку, установленому законом. Спеціально врегульовано також підстави припинення прав, зобов'язань тощо.

Принципово важливим є правило, згідно з яким цивільні права і обов'язки можуть виникати з дій осіб, установлених актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не встановлені цими актами, але породжують цивільні права і обов'язки за аналогією. Таке рішення є характерним для приватного права, яким за своєю сутністю є право цивільне. Крім цього, слід підкреслити той важливий факт, що у ЦК України наголошується на відсутності вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав та обов'язків. Тобто цивільні права та обов'язки виникають не лише за наявності прямо зазначених підстав, але також і з інших юридичних фактів [11].

Хоча ч. 2 ст. 11 ЦК України містить, у цілому, достатньо традиційний приблизний перелік юридичних фактів, подібний до того, що був наведений у ст. 4 ЦК УРСР 1963 р., однак, разом із тим, акценти тепер у цій нормі дещо зміщені, зокрема наголошується на тому, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, передусім, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

При цьому поняття «інші юридичні факти» охоплює такі різні категорії, як правомірні дії (оголошення винагороди, рятування майна фізичної або юридичної особи, життя або здоров'я фізичної особи, діяльність в інтересах іншої особи без її доручення, наслідки дій у стані необхідної оборони та крайньої необхідності тощо), а також дії неправомірні (створення загрози виникнення шкоди, придбання або збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх правових відстав тощо) дії. До цього переліку належать також події, акти цивільного стану, положення актів законодавства, судові рішення тощо.

Це дозволяє зробити висновок, що перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, наведений у ст. 11 ЦК України, є лише орієнтовним і конкретизується у відповідних нормах Цивільного кодексу, що містяться, наприклад, у главах, присвячених наслідкам публічної обіцянки винагороди, рятування майна, життя або здоров'я, діяльності в інтересах іншої особи без її доручення, завдання шкоди, безпідставного придбання або збереження майна тощо (глави 78–83 ЦК України).

Крім того, необхідно додатково наголосити на тому, що підставами виникнення цивільних прав і обов'язків (юридичними фактами) можуть бути і такі обставини, котрі взагалі не згадані як у ст. 11 ЦК України, так і в інших його нормах.

Слід зазначити, що, хоча у ст. 11 ЦК України йдеться лише про підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, але вказані у ній обставини можуть також спричиняти зміну, припинення, призупинення цивільних правовідносин, що вже виникли та існують. Отже, точніше було б вести мову не про «підстави виникнення», а про «підстави виникнення, зміни та припинення цивільних прав і обов'язків» [12].

Відповідно до положень ч. 2 ст. 11 ЦК України, у числі перших підставами виникнення прав та обов'язків (так само, як і зміни та припинення останніх) визначено «договори та інші правочини».

На другому місці вказано створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

Але слід зазначити, що як підстави виникнення (зміни, припинення) цивільних прав і обов'язків можуть розглядатися лише такі результати творчої діяльності, які, по-перше, відповідають принципам моралі і гуманізму; по-друге, є такими, котрим, у принципі, можливо надати правову охорону; по-третє, є об'єктивно вираженими і доступними для сприйняття іншими особами.

Третє місце поміж підстав виникнення (зміни, припинення) цивільних прав і обов'язків відводиться випадкам завдання майнової та моральної шкоди іншій особі.

Слід зазначити, що оскільки в ЦК України йдеться також про збитки та шкоду, які слугують підставами для виникнення цивільних прав на відшкоду-

вання перших і компенсацію шкоди. У зв'язку з цим у літературі пропонується класифікувати цю підставу, виокремивши завдання збитків та заподіяння шкоди [13].

На нашу думку, з такою пропозицією варто погодитися, оскільки при тому підході, котрий існує зараз, під одну й ту саму підставу виникнення цивільних прав і обов'язків — «завдання шкоди» — підпадають і випадки завдання шкоди в результаті вчинення правопорушення (ст. 1166 ЦК України), і випадки виникнення шкоди в результаті здійснення особою права на самозахист (ст. 1169 ЦК України) або дій особи у стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК України) тощо.

Четвертим видом підстав виникнення цивільних прав і обов'язків у ст. 11 ЦК України названо «інші юридичні факти», до яких можуть бути віднесені події (народження або смерть людини), різноманітні природні або техногенні явища.

У новому ЦК України на відміну від ст. 4 ЦК УРСР 1963 р. чітко зазначено, що цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. Прикладом, на нашу думку, тут може слугувати положення ст. 1177 ЦК України, згідно з яким майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною. Разом із тим, слід зазначити, що в цьому випадку має місце сукупність юридичних фактів: цивільно-правова норма (ст. 1177 ЦК України) та вчинення злочину, яким завдано майнової шкоди майну особи. Але визначальним юридичним фактом у цьому випадку, як уявляється, слід визнати все ж таки саме акт цивільного законодавства — норму ЦК України, оскільки нею безпосередньо покладається обов'язок відшкодування на державу, котра внаслідок такої вказівки стає учасником даних правовідносин, хоча ніяких дій ані вона, ані службові особи, що її представляють, не вчиняли.

Варто також звернути увагу на такий специфічний вид правомірних дій, які спричиняють виникнення цивільних прав та обов'язків, як адміністративні акти органів влади та акти органів місцевого самоврядування, котрі характеризуються як акти підзаконної адміністративної нормотворчості, у яких містяться норми права і конкретизуються норми актів вищої юридичної сили, а також передбачається механізм їх реалізації; визначаються типові правила поведінки у сфері публічного управління тощо [14].

Особливість актів управління як підстав виникнення цивільних прав і обов'язків полягає в тому, що на відміну від загальних вказівок закону, вони мають персоніфікований характер і стосуються лише зазначених в адміністративному акті осіб: особи, яка має право на надання їй певних прав чи підстав для їх реалізації та державного органу, чи органу місцевого самоврядування, який зобов'язаний це право надати.

Але варто взяти до уваги, що згідно з ч. 4 ст. 11 ЦК України, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків можуть слугувати лише такі акти державних органів і органів місцевого самоврядування, котрі прямо передбачені законом як підстави виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Це дало деяким авторам підставу цілком обґрунтовано ствер-

джувати, що в сучасних умовах розвитку цивільного права роль адміністративних актів у динаміці приватноправових відносин обмежується лише сферою прямої вказівки закону [15].

Для цивільного права значення мають, передусім, акти державної реєстрації (фізичних осіб як суб'єктів підприємницької діяльності, юридичних осіб, прав на нерухоме майно і правочинів із ним, деяких договорів тощо), а також дозволи на право заняття певною діяльністю, акти про надання земельної ділянки тощо.

Крім того, у випадках, установлених актами цивільного законодавства, цивільні права і обов'язки можуть виникати з рішення суду. Прикладом у цій галузі може бути рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК України), визнання особи померлою (ст. 46 ЦК України) тощо.

Рішення суду може бути таким, що встановлює право (визнання права власності); таким, що припиняє право (визнання правочину недійсним); таким, що змінює право (рішення суду про примусовий обмін жилого приміщення); таким, що поновлює право (скасування рішення про визнання особи недієздатною).

У випадках, установлених актами цивільного законодавства, або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події.

Порівняльний аналіз підстав виникнення цивільних прав та обов'язків за законодавством України та провідних країн Західної Європи свідчить про те, що в останньому випадку має місце принципово інший підхід.

Так ЦК Франції не містить спеціальної норми, присвяченої визначенню відстав виникнення цивільних прав та обов'язків, притримуючись замість того властивої ще римському праву схеми підстав виникнення зобов'язань, яка включає: договори, делікти, ніби договори, ніби делікти [16]. За схожою схемою визначаються підстави виникнення цивільних прав і обов'язків також і в Німецькому цивільному кодексі, де про це йдеться в книзі другій (§ 305 та ін.).

Такий підхід має свої переваги та недоліки, аналіз яких не входить у завдання даної статті. Але в кожному разі він має бути врахованим у процесі адаптації українського цивільного законодавства до права Європи.

Висновки. Підбиваючи підсумки аналізу підстав виникнення, зміни та припинення цивільних прав і обов'язків у цивільному законодавстві України, у порівнянні із законодавством провідних європейських країн можна зробити висновок, що в ст. 11 ЦК України ці питання вирішені загалом більш точно, ніж у раніше чинному законодавстві. Разом із тим, положення Цивільного кодексу в цій сфері потребують удосконалення в межах ЦК України та узгодження їх із концепцією вирішення відповідних питань у законодавстві європейських країн, зокрема щодо визначення самої схеми таких підстав та їхньої сутності.

Література

1. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. — М.: Госюриздат, 1958. — 171 с.
2. Кодифікація приватного (цивільного) права України/ За ред. А. С. Довгерта. — К., 2000. — С. 13–16.

3. Исаков С. В. Юридические факты в советском праве. — М.: Юрид. лит., 1984. — 144 с.
4. Данилин В. И., Реутов С. И. Юридические факты в советском семейном праве. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. — 156 с.
5. Кикоть Г. Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права // Право України. — 2003. — № 7. — С. 30–32.
6. Чувакова А. М. Юридичний факт і юридичний склад // Актуальні проблеми держави та права. — Одеса, 2001. — Вип. 11. — С. 54–57.
7. Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Сапіяхметова. — К.: Істипа, 2003. — С. 76–81.
8. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Барапова, І. В. Жилипкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатсєвої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — С. 88–91.
9. Цивільне право України: Навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозипська, С. Д. Русу та ін.; За ред. Р. О. Стефанчука. — К.: Наук. думка; Прецедент, 2004. — С. 30–31.
10. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. С. О. Харитонова, О. М. Калітенко. — Одеса: Юрид. л-ра, 2004. — С. 20–22.
11. Гражданский кодекс Украины: Комментарий (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 сентября 2003 г.) / Под общ. ред. Е. О. Харитонова, О. М. Калитенко. — Х.: Одиссей, 2003. — Т. 1. — С. 32.
12. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. С. О. Харитонова, О. М. Калітенко. — Одеса: Юрид. л-ра, 2004. — С. 20.
13. Цивільне право України: Курс лекцій. Т. 1, кн. 1 / Р. Б. Шипка, В. А. Кройтор, Я. О. Чапичадзе, М. О. Самойлов; За ред. Р. Б. Шипки та В. А. Кройтора. — Х.: Еспада, 2004. — С. 142.
14. Стефанюк В. Правові акти управління // Право України. — 2003. — № 7. — С. 3–4.
15. Белов В. А. Гражданское право: Общая часть: Учебник. — М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. — С. 512.
16. Підпригора О. А., Харитонов С. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 351–353.

УДК 347.965.001.73

*Н. М. Бакаєнова,
канд. юрид. наук, адвокат, асистент кафедри організації
судових та правоохоронних органів ОНЮА*

РЕФОРМУВАННЯ АДВОКАТУРИ ВІДПОВІДНО ДО МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

Сучасний стан адвокатури України, безсумнівно, звертає на себе увагу громадськості та юридичної спільноти: з часу прийняття Конституції України до сьогодні тривають численні дискусії та висловлено багато особистих думок стосовно майбутнього української адвокатури. Такі позиції відстоювались, насамперед, у численних законопроектах: з 1996 року майже десять народних депутатів долучилися до творення змін до Закону України «Про адвокатуру». Крім того, активність Спільки адвокатів України всі ці роки була спрямована на створення єдиної професійної організації адвокатів, яка б об'єднала всіх представників адвокатської корпорації України, розширення прав адвокатів-захисників у кримінальному процесі, підвищення престижу професії адвоката в суспільстві, запровадження навчальних програм для адвокатів і т. ін.

Зусилля адвокатів із питань реформування адвокатури викликані необхід-